

HELSINŠKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI
Helsinške sveske br. 35

STAVOVI MLADIH U SANDŽAKU
KOLIKO SU MLADI
OTVORENI PREMA
ISLAMSKOM
EKSTREMIZMU

PROF. DR VLADIMIR ILIĆ

Helsinške sveske br. 35

Stavovi mladih u Sandžaku

KOLIKO SU MLADI OTVORENI PREMA ISLANSKOM EKSTREMIZMU

Beograd, maj 2016.

Izdavač: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

www.helsinki.org.rs

Za izdavača:

Sonja Biserko

Autor studije:

profesor Vladimir Ilić

Autori istraživanja:

Srdan Barišić

Stefan Stefanović

Jovana Saračević

Izabela Kisić

Rad sa anketarima:

Anel Grbović

Oblikovanje i slog: Ivan Hrašovec

CIP – Каталогизација у публикацији – Народна библиотека Србије, Београд

ISBN 978-86-7208-205-0

COBISS.SR-ID 225682700

Istraživanje je sprovedeno u okviru projekta “Mladi protiv ekstremizma u Sandžaku” (“Reach Out Sandžak II”) koji je realizovan zahvaljujući podršci Ministarstva spoljnih poslova SAD (U.S. Department of State – Federal Assistance Award). Sadržaj publikacije je odgovornost Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji.

Uvodne napomene

Ključno pitanje je da li u Sandžaku postoji verski ekstremizam među muslimanskom omladinom. U ovom delu Republike Srbije gotovo da nema međuetničkih i međuverskih incidenata. S druge strane, borci iz Sandžaka učestvuju u ratovima u Iraku i Siriji. Praktične posledice odgovora na krucijalno pitanje su velike: u zavisnosti od njegovog sadržaja, može se i, potrebno je na različite načine pristupiti praktičnim akcijama usmerenim ka mladim ljudima u Sandžaku. Vrlo širok krug interesenata (mogu se pomenuti organi državne vlasti, međunarodne organizacije čiji je Srbija član i nevladine organizacije) oblikuju i planiraće i sprovesti različite akcije, u zavisnosti od odgovora na predočeno ključno pitanje.

Fahrudin Kladničanin je pisao o uticaju vehabističkog islamskog ekstremizma na mlade ljude u Sandžaku: „Vehabije su uglavnom usmerene na vrbovanje mladih, i to uzrasta od 19 do 27 godina slabog finansijskog stanja, sa čestim porodičnim problemima, i nižeg obrazovanja. Indoktrinacija vehabijskih ideja uglavnom se realizuje u privatnim objektima (*mesdžidima*) koji se zakupljaju ili su vlasništvo vehabija, kao i u određenim verskim objektima (džamijama) čiji su imami pobornici vehabijskog učenja, a molitve u tim objektima obavljaju isključivo vehabije”. (Kladničanin, 2013: 130)

Mariju Radoman su zanimali razlozi koji usmeravaju mlade ljude u Srbiji ka prihvatanju ekstremnih ideologija. Neophodna su dva navoda iz ovog, nešto ranijeg istraživanja Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji: „Ako govorimo o periodu nakon 2000, istraživanja pokazuju da porodica jeste i dalje stub oslonca za mlade, da postoji odsustvo individualizacije životnih stilova kod mladih, i normativno prihvatanje tradicionalnog rasporeda životnih događaja (završetak školovanja, zaposlenje, stupanje u brak pa tek onda rađanje dece). Ono što mene intrigira jeste područje uticaja između ispitanika ovog istraživanja i njihovih porodica. Pokušala sam da sve vreme imam pred sobom sliku porodice u kojoj su oni odrastali. Zanima me da li će stavovi ispitanika biti odraz tog *background*-a, nimalo svetlog i optimističnog ili će razlike biti više nego upadljive”. (Radoman, 2011: 12).

Porodica jeste osnovni mehanizam preko kojeg se ekstremizam interiorizuje. Ona, međutim, nije uzrok, pošto su u okviru nje nastale promene i same posledica strukturalnih okolnosti. O ovome Radoman piše: „Današnje napore da se uspostavi stabilno demokratsko društvo u Srbiji, sabotira, uslovno rečeno, druga generacija nacionalističke struje

(u redovima oko Srpske pravoslavne crkve, preostalih kadrova političkih partija koji su delovi Miloševićevog režima, zatim okupljeni u rusofilskim konzervativnim opcijama – misli se na DSS, NS ali i na SNS), kao i reakcionarni rusofilski krajnji desničari, tj. SRS. Napore za uspostavljanjem demokratije narušava i ekonomska kriza”. (*Ibid*:10)

Ova, sadašnja, analiza nastala je na osnovu istraživanja koga je Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji (HO) proveo u maju 2016, među mladima Sandžaka. Tema istraživanja bila je stav mladih ljudi prema verskom ekstremizmu. Cilj ove analize je kontekstualizacija prikupljenih stavova i mišljenja mladih Sandžaklija. Praktičan cilj jeste da se ustanovi šta se, s obzirom na dobijene nalaze i činioce koji su na njih uticali, može postići u daljem delanju usmerenom ka ovom delu mladog stanovništva Srbije: odnosno da se njihovo prepoznavanje i razumevanje islamskog ekstremizma smesti u kontekst daljih preventivnih akcija.

Stav prema ekstremizmu, odnosno svakodnevno životno iskustvo ispitanica i ispitanika, svakako se razlikuju od teorijskih razmatranja ekstremizma. Sam ovaj pojam nije neupitan. Svojevremeno sam pisao (Ilić, 2013)¹ da sam pojam ekstremizam, dominantne društvene snage u konkretnom društvu određuju bitno arbitrarno. Zvanična kodifikacija političkog ekstremizma i radikalizma omogućava državnim vlastima i drugim političkim činiocima da stave pod kontrolu one koji se protive vrednostima, poput ravnopravnosti, slobode, demokratije, pravne države i jednakosti pred zakonom, ili koji ih zastupaju na način, ili u razmeri koja nije u skladu sa interesima onih koji su na vlasti. S druge strane, određenje radikalizma (ili ekstremizma) s pozicija „političke korktnosti“, po pravilu se izvodi sa stanovišta koje neke vrednosti, kao i obim i način njihovog ostvarivanja, smatra neupitnim, bilo u afirmativnom ili u odbacujućem smislu. Pri tom ne mora biti istovetnosti, pa čak ni približnog stava, između donosilaca ovih temeljnih odluka i većine stanovništva. Većina stanovnika Srbije, kao što pokazuje niz javnomnjenjskih istraživanja, podržava diskriminaciju seksualnih manjina, nacionalnih manjina, bar nekih verskih manjina i, posebno, faktički kastinskom barijerom odvojenih zajednica, kao što je romska. Oni koji određuju standarde političke korektnosti, ovakav stav koji može da bude većinski u društvu, proglašavaju za ekstremistički i proteruju ga iz prostora ponašanja koje zakoni ne zabranjuju i iz javnog medijskog prostora.

Uočeno je da je ekstremizam ukorenjen u društvenoj strukturi. Sonja Biserko piše da su „pojava ekstremne desnice i desničarske ideologije u Srbiji posledica strukturalnih

1 Zbog jasnoće i sažetosti preuzimam deo teksta iz navedenog izvora.

promena nakon razgradnje socijalističke države. Ratovi devedesetih, vođeni sa idejom o prekomponovanju Balkana, odnosno s idejom o Velikoj Srbiji (Memorandumu Srpske akademije nauka i umetnosti, 1986), samo su jedan od ideoloških osnova na kojima još uvek opstaje desna misao. Njene osnovne karakteristike jesu: etnička homogenizacija, težnja za stapanjem državnih i etničkih granica, antikomunizam i negiranje antifazišizma, jačanje tradicionalizma i autoritarnosti, pravoslavlje tretirano kao superiorna religija u odnosu na ostale etničke i religijske grupe (posebno Hrvate, Muslimane i Albance), otpor idejama multikulturalizma i kosmopolitizma i netrpeljivost prema "novim" (LGBT populacija) i tradicionalnim manjinama (Romi) (Biserko, ur, 2014:7).

Do koje je mere raširen islamski verski ekstremizam u Sandžaku? Snežana Ilić se u Novom Pazaru, u junu 2015, pozvala na izveštaj Međunarodne krizne grupe (MKG) koja je u izveštaju naslovljenom "Srpski Sandžak i dalje zaboravljen" navela da u Sandžaku ima oko 300 pristalica vehabizma, da nisu čvrsto organizovani i da ih je samo 50 aktivno, ali da se pokret širi. U istom izveštaju se navodilo da se vehabizam u Novom Pazaru pojavio 1997. godine, kad je novi imam u jednoj lokalnoj džamiji tražio od vernika da se mole na drugačiji način. Vernici su se usprotivili promenama i oterali imama. Međutim, tokom poslednjih nekoliko godina došlo je do aktivnijeg organizovanja vehabija u Sandžaku, a sa druge strane, sredstva finansiranja vehabijskog pokreta sada su mnogo značajnija. Mnogi pripadnici vehabijskog pokreta odlaze na privremeni rad u Beč – pretpostavlja se da odlaze na svojevrstnu regrutaciju – jer su posle povratka na njima vidljive sve karakteristike pravog vehabije u odevanju i ponašanju.

Prema oceni Snežane Ilić, vrh Islamske zajednice u Srbiji (IzuS) koristi vehabije na nekoliko načina. Recimo, predstavlja se međunarodnoj javnosti kao neko ko je u stanju da kontroliše verski radikalizam kod Bošnjaka, a kao osnov te kontrole ističe princip islamskog legitimiteta. Njihova poruka zapadnim diplomatama i vladama glasi: "Odrešite nam ruke, mi moramo zagovarati veću islamizaciju društva jer je to jedini način da kontrolišemo verske radikale".² To je samo jedan od načina kojim se koriste verske radikalne grupe.³

2 http://www.slobodnaevropa.org/content/most_koliko_jak_vehabizam_bih/2139765.html.

3 Beleške sa izlaganja Snežane Ilić na javnoj tribini „Novi izazovi za nove medije na lokalnom nivou“, održanoj u Novom Pazaru, 9. juna 2015. godine, u trening centru Misije OEBS.

PLANIRANI UZORAK, METOD ISTRAŽIVANJA I ANALIZE

Upitnik za ovo istraživanje izradili su Izabela Kisić, Stefan Stefanović i Srđan Barišić. Upitnik sadrži kombinaciju otvorenih i zatvorenih pitanja; istraživači su sasvim prikladno kod zatvorenih pitanja najčešće ostavljali “otvorenu” opciju za odgovor. Da to nisu učinili, ne bi se moglo znati šta odgovori ispitanih stvarno znače, pošto se ne bi znalo na šta oni misle kad se opredeljuju za neku od ponuđenih alternativa, da li ih stvarno shvataju, ili ih u većoj ili manjoj meri samo “prepoznaju” u sadržajima svoje svesti. Zbog uključivanja otvorene opcije u pitanja zatvorenog tipa, prikupljena evidencija je validna: drugim rečima, izražava pojavu koja se nastojala ispitati.

U svom istraživanju mlade srednje generacije koje sam 1999. godine radio za Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, primenjivao sam gotovo isključivo pitanja sa otvorenim odgovorom. Navodim obrazloženje iz tog rada (Ilić, 2000): sukcesivno postavljanje (otvorenih odgovora) uveliko smanjuje mogućnost pružanja konformističkih odgovora, vrlo čestih u situacijama podjednako obeleženih konfuzijom u svesti ispitanika i njihovim strahom od posledica davanja obaveštenja o temama koje se doživljavaju kao delikatne. Primena otvorenih pitanja obično se izbegava zbog organizacionih i finansijskih razloga. U prvom slučaju, reč je o neophodnosti angažovanja visokostručnog kadra za prikupljanje i obradu podataka, a u drugom, o tome da je rad ovog kadra skup. Prednosti primene ovakvih pitanja takve su da posve opravdavaju njihovu upotrebu: ona omogućuju ispitanicima da potpuno izraze svoja shvatanja, bez nasilnog priklanjanja nekoj od ponuđenih alternativa, kao što je to slučaj sa primenom zatvorenih pitanja, kao i da ispolje svo bogatstvo asocijacija i konotacija koje u svojoj svesti pridaju ispitivanim problemima. Na epistemološkom planu, upotreba otvorenih pitanja takođe je posve opravdana, pošto odgovori koji se dobijaju, bogatstvom u njima sadržane kvalitativne građe mogu da utiču usmeravajuće na razradu istraživanja i da sugerišu promene i modifikacije u prethodno zamišljenom istraživačkom okviru. Jednostavnije rečeno, primena otvorenih pitanja donosi više novih saznanja i ne svodi istraživanje samo na proveru prethodno razvijenih pretpostavki (Ragin, 1989). Ova prednost posebno je značajna pri istraživanju tema o kojima ne postoji pouzdano i čvrsto integrisano teorijsko znanje, a to je upravo slučaj

sa problemom kojem je posvećen ovaj tekst. Pomenuto ključno istraživačko rešenje ne treba idealizovati: otvorena pitanja neminovno vode rasipanju dobijenih obaveštenja i ostavljaju mogućnost češće upotrebe nesadržajnih fraza u odgovorima ispitanika. No, nije suvišno ponoviti da ona pružaju osnov za snažniju heurističku ulogu same iskustvene građe, što je prednost koja više nego nadoknađuje pomenuti hendikep. Rečeno je da upotreba ovakvih pitanja otežava testiranje pretpostavki i prethodnih uverenja; ali, donosi nova saznanja i pruža osnov za primenu kvalitativne interpretacije i analize preko postepenog zasićavanja argumentativnih nizova. Pri primeni pitanja sa otvorenim odgovorom nastoji se da se prilikom prikupljanja podataka postigne stvarna standardizovanost: prednost se daje sadržinskoj standardizovanosti na račun rutinske istovetnosti prilikom obavljanja razgovora sa ispitanicima koja često daje samo naizgled uporediva obaveštenja.

No, vratimo se istraživanju kojim su prikupljeni ovde analizirani podaci: istraživači su se opredelili za srednju varijantu, koja podrazumeva korišćenje pitanja zatvorenog i otvorenog tipa, pri čemu se, rečeno je već, prilikom postavljanja pitanja zatvorenog tipa ostavlja otvorena alternativa. U celini uzev, ovakvo rešenje je prihvatljivo: njime se smanjuje rasipanje odgovora, pa opis i analiza postaju pregledniji. Svaki sociolog ima vlastiti istraživački stil. Važno je da su, ne treba se bojati ponavljanja, podaci validni, odnosno da izražavaju proučvanu pojavu.

Kako stoji stvar sa formulisanjem sadržaja pitanja i stepenom njihove agresivnosti, s obzirom na rešenja primenjena u ovom istraživanju? Od Kinseya, sve do sada, delikatne teme se, ponekad bar istražuju namernim postavljanjem sugestivnih pitanja. Istraživači su se opredelili za neutralan oblik ispitivanja. Opravdanost njihovog rešenja mogu da pokažu samo interpretacija podataka i analitičke mogućnosti koje prikupljena evidencija pruža.

Pre analiziranja nalaza istraživanja treba reći nekoliko reči o ostvarenom uzorku. Kao prostorni okvir obuhvaćene su opštine Novi Pazar, Tutin, Sjenica i Prijepolje. Srednjoškolci su bili ispitivani na časovima u školi, odrasli građani u njihovim domovima. Istraživači su želeli da uzorak prema ključnim socijalnim i demografskim obeležjima odrazi strukturu prikazanu rezultatima popisa stanovništva. Namera je bila da se postigne proporcionalnost ispitanica i ispitanika po opštinama, proporcionalno broju stanovnika. Terenska iskustva upućuju na mnogobrojna odbijanja razgovora zbog pitanja iz upitnika vezanih za

Islamsku državu (ISIS, ISIL, ID)). Zapaženo je i da je bilo problema sa pridobijanjem mladih stanovnika sela u pomenutim opštinama da učestvuju u razgovorima.

Kakva je struktura ostvarenog uzorka prema pomenutim obeležjima?

Ravno 200 ispitanika su srednjoškolci, stari 19 i ređe 18 godina. Ostali su takođe mladi ljudi, što je razumljivo, s obzirom na cilj istraživanja. Imaju (osim sedmero nešto starijih) između 20 i 32 godine. U ostvarenom uzorku muškarci čine 52, a žene 48 odsto respondenata. Među ispitanicima, njih 14 odsto živi na selu. Stoga je razumljivo da je među ispitanicima samo 10 odsto oženjenih ili udatih,⁴ dva odsto razvedenih, jedan odsto udovaca, i da samo dvoje živi u vanbračnoj zajednici. Zaposlenih je samo 15 odsto, poljoprivrednika samo jedan odsto; ostali su ili još učenici ili nezaposleni. Oni su, međutim, obrazovani: njih 37 odsto ima kao najvišu, završenu školu osnovnu (ne treba zaboraviti na udeo srednjoškolaca u realizovanom uzorku), 42 odsto srednju, dva odsto višu, a 16 odsto, fakultet. Postdiplomske studije završilo je dva odsto ispitanika. Među ispitanicima bilo je 88 odsto muslimana, 10 odsto pravoslavaca i 1 odsto ateista.

Poslednji podaci, posebno oni o (ne)zaposlenosti, upućuje na određena očekivanja vezana za ekonomski položaj ispitanih mladih Sandžaklija. Tri odsto ispitanika kaže da nema dovoljno novca za hranu; njih šest odsto kaže da ima novac za hranu, ali da im je problem kupovina odeće; 38 odsto kaže da ima dovoljno novca za hranu, odeću, i obuću, ali da ne može sebi da priušti kupovinu stvari poput televizora ili frižidera; čak 32 odsto bi moglo da sebi priušti kupovinu automobila, uz još 21 odsto onih koji kažu da mogu sebi da priušte sve što požele. Dobijeni podaci su veoma iznenađujući. Sudeći prema odgovorima ispitanika, mladi stanovnici Sandžaka imaju bolji materijalni položaj nego veći na njihovih vršnjaka u Srbiji.

4 Svi procentni brojevi se radi preglednosti zaključuju na cele poene.

IZOLACIJA I DRUŠTVENA PASIVNOST OMLADINE U SANDŽAKU

Ovakvi podaci moraju da oblikuju i stavove i mišljenja: upitani, “Šta je po vašem mišljenju najveći problem u vašoj sredini?”, ispitanici su dali trocifren broj krajnje rasutih odgovora. Jedini odgovor sa većom frekvencijom u prvom rangu odgovora bio je ukazivanje na nezaposlenost (sa učestalošću od 30 odsto), a frekvenciju od nešto iznad jedan odsto imali su i odgovori “siromaštvo” i “voda”. Nasilje, kriminal, loša vlast, ostvarivanje manjinskih prava – sve ono što se redovno sreće u istraživanjima ove vrste, u ovom istraživanju gotovo da se nije javljalo kao odgovor na pitanje. I uočavanje nezaposlenosti kao problema u prvom rangu odgovora (30 odsto) znatno je uže od udela nezaposlenih ili budućih nezaposlenih mladih ljudi među ispitanicima. Vidljivo je izuzetno rašireno odsustvo bilo kakve sadržinski određenije društvene svesti.

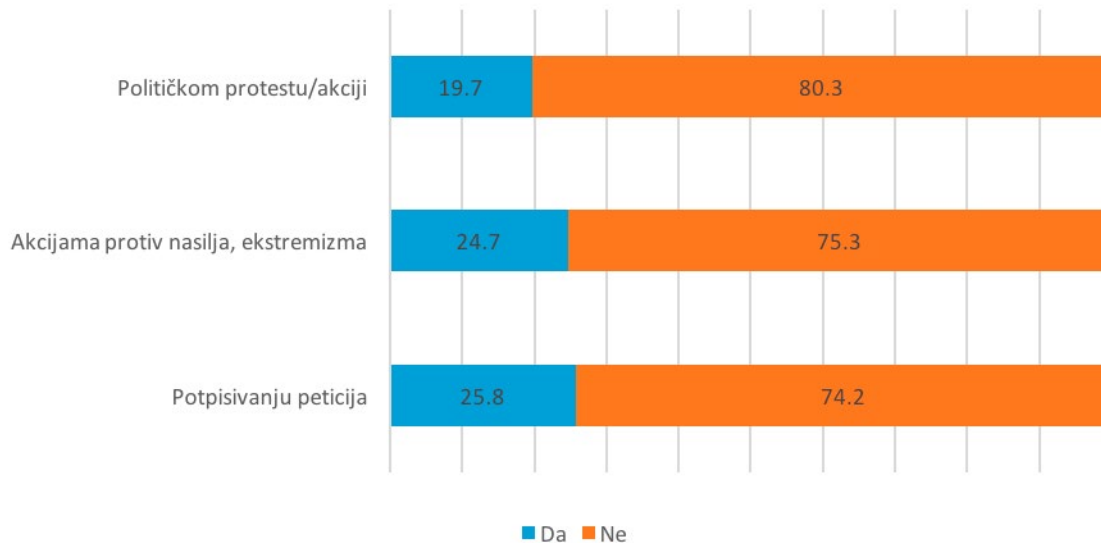
Ipak, kada se posmatra drugi rang odgovora na ovo pitanje, nalazi se donekle menjaju. Nezaposlenost kao najveći problem pominje 40 odsto ispitanica i ispitanika, a korupciju, stranačku podeljenost, “mentalitet ljudi” i odsustvo pitke vode po četiri odsto. Uočljiva je opravdanost postavljanja otvorenog pitanja sa više mogućnosti odgovora: ispitanici i ispitanice su tokom razgovora sa anketarima, artikulisali svoja do tada predsvjesna mnjenja. Ovaj nalaz istraživanja značajniji je praktično, nego metodološki: upućuje na to da je bošnjačka omladina iz Sandžaka dorasla da razmišlja o društvenim problemima, samo što do izvođenja akcije nije imao ko da im o tim problemima govori, pa ih ona nije kao probleme prepoznavala. Na pitanje, “Po vašem mišljenju ko bi trebalo da rešava taj problem?” velika većina respondenata opredelila se za „državu“ ili „Srbiju“ (gotovo 41 odsto), ili za lokalnu vlast i njene organe (devet odsto). Drugi odgovori potpuno su rasuti i ne prelaze frekvenciju od jedan odsto; svest o mogućnosti građanskog samoorganizovanja uopšte ne postoji.

Na pitanje, „Da li mislite da vi lično možete da doprinesete da se neki od problema u vašoj zajednici reši?“, šest odsto ispitanika nije odgovorilo; a od onih koji su odgovorili, njih 42 odsto izrazilo je veru u mogućnost da nešto promene, dok je 58 odsto reklo da ne može ništa da učini. Upitani zašto tako misle, respondenti su dali potpuno rasute odgovore, od kojih se nijedan nije javio sa učestalošću većom od jedan odsto. Među ovim

odgovorima nalaze se i takvi kao što su:⁵ nezainteresovan, nemoguće je, nemam funkciju, nemam mogućnosti za to, nisam član stranke, itd. Među onima koji misle da mogu da pridonese rešavanju problema, javljaju se odgovori poput: promena vlasti, sposoban sam za to, svako može kad hoće, itd. Posve je vidljivo da ispitani sandžački omladinci kroz odgovore na prethodna pitanja pokazuju potpunu političku nepismenost, objašnjivu činocima pod čijim uticajem su se formirali i uslovima u kojima žive.

Izneti ocena može se dodatno proveriti dobijenim odgovorima na sledeća dva pitanja. Respondenti su bili upitani, „Da li ste u proteklih godinu dana učestvovali u akcijama poput: potpisivanja peticija, akcije protiv nasilja, politički protesti/akcije“, a ostavljena je i mogućnost izbora slobodnog odgovora o nekoj drugj akciji. Čak 22 odsto od ukupnog broja ispitanih, tokom prethodnih godinu dana je potpisalo neku peticiju; njih čak 20 odsto aktivno je učestvovalo u akcijama protiv nasilja i ekstremizma; u političkim protestima i akcijama učestvovalo je njih 16 odsto.⁶

Da li si u proteklih godinu dana učestvovao/la u navedenim akcijama:

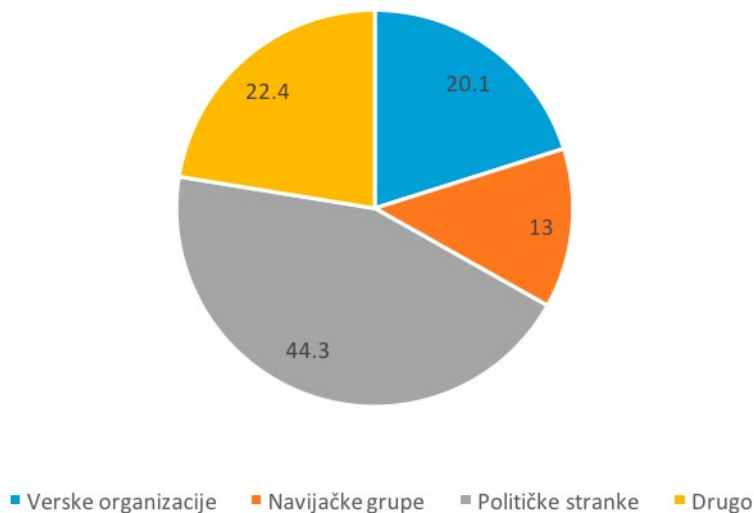

⁵ Odgovori se u celoj analizi navode bez znakova navoda, da bi se olakšalo čitanje teksta.

⁶ Razlike u procentnim brojkama na grafikonu u odnosu na one navedene u tekstu namerno su očuvane; grafikon prikazuje samo ispitanike koji su odgovorili na pitanje i pregledniji je, mada manje potpun.

Upitani, da li aktivno učestvuju u delatnostima verskih organizacija, navijačkih grupa i političkih stranaka, ispitanici su dali odgovore iz kojih se vidi da od ukupnog broja ispitanih njih 23 odsto učestvuje u aktivnostima političkih stranaka, 13 odsto pripada navijačkim grupama (ovde treba imati u vidu i dosta ujednačenu strukturu ispitanika prema polu, pa procentni broj, grubo rečeno, duplirati), a njih 10 odsto aktivno je u verskim organizacijama.⁷

Da li aktivno učestvuješ u aktivnostima neke od sledećih organizacija:

⁷ Isto kao u prethodnoj napomeni.

Kako objasniti ove i ovakve nalaze? Pre svega treba reći, da su istraživači dobro uradili što su u dva značajno razdvojena dela upitnika postavili pitanja o predstavi o mogućnosti angažmana i o stvarnom angažmanu respondenata. Na taj način poslednja dva pitanja služe kao test poverenja, odnosno iskrenosti respondenata. Tri petine respondenata (tačnije, 58 odsto) ne veruje u mogućnost da svojim angažmanom mogu nešto da promene u svojoj sredini. Ovaj udeo približan je udelu društveno neaktivnih u ukupnom uzorku (treba obratiti pažnju na podatke koji se odnose na ceo uzorak, a ne na grafikone u kojima se prikazuju samo odgovori onih koji su i odgovorili na pitanje; grafikoni su dati zbog preglednosti). Značajan broj ispitanika je na ovaj ili onaj način društveno aktivan.

Ali, ko i šta utiče na društvenu aktivnost ili na njeno odsustvo, kao i na njenu vrstu, smer i intenzitet? Istraživači su tragali za kanalima formiranja uticaja na mlade ljude, pa su respondente pitali, „Kada biste doneli važnu životnu odluku (recimo, o preseljenju u drugi grad/državu), koga biste prvo obavestili“? Drugim rečima, ko su važni ljudi u životima mladih ispitanih Sandžaklija? Odgovori nedvosmisleno govore da se mlade Sandžaklije oslanjaju gotovo isključivo na članove porodice ili na emotivne partnere (frekvencije su: majka 61 odsto, otac 29 odsto; supružnici, devojka, mladić, 12 odsto, oba roditelja 10 odsto; prijatelji sedam odsto; sestra ili brat pet odsto). Verskog velikodostojnika bi pitalo samo 0,5 odsto, a nekog drugog oko tro odsto. Porodica utiče na oblikovanje mišljenja i ona je, po prirodi stvari kontekst u kome mladi ispitanici razmišljaju.

Ispitanici su na ordinalnoj skali od četiri stepena bili zamoljeni da izraze koliko poverenja imaju u sledeće ljude ili institucije: članove svoje porodice, prijatelje, verske velikodostojnike, svoje susede, nastavnike i profesore, ljude svoje veroispovesti, ljude druge veroispovesti, policiju, političare, vojsku, medije, NVO, sudstvo, lokalnu upravu/vlast, ljude iz različitih evropskih zemalja, ljude iz različitih zemalja van Evrope.

Mnogo poverenja u članove porodice ima 88 odsto ispitanika, u prijatelje njih 25 odsto, u verske velikodostojnike njih 11 odsto, u susede 3,5 odsto, u nastavnike i profesore pet odsto, u ljude vlastite veroispovesti 9,5 odsto, u ljude druge veroispovesti šest odsto, u policiju pet odsto, u političare dva odsto, u vojsku osam odsto, u medije 0,3 odsto, u NVO dva odsto, u sudstvo dva odsto, u lokalnu upravu pet odsto, u ljude iz evropskih i u ljude iz vanevropskih zemalja tri odsto. Nalazi su višestruko zanimljivi. Tekst se

neće opterećivati iznošenjem učestalosti s kojom ispitanici nemaju nimalo poverenja u nabrojane ljude ili ustanove; nalazi su sasvim konzistentni.

Nalazi su konzistentni i sa odgovorima na prethodna pitanja: većina mladih veruje samo članovima svoje porodice. Odsustvo poverenja u medije, političare, policiju, sudstvo i lokalnu samoupravu pokazuje realnu svest: to su ustanove koje u Srbiji ne služe građanima. Nešto izraženije potpuno poverenje u vojsku utoliko je zanimljivije, jer je sledilo aferi „helikopter“ koja je nekoliko meseci prethodila ispitivanju. Odsustvo poverenja u NVO jeste krupna opomena o kojoj treba razmisliti. Vežanost isključivo za članove porodice svedoči o podmakloj dediferencijaciji društva (Gouldner, 1980) u Sandžaku (i vrlo verovatno u celoj Srbiji). Naime, u situaciji društvenog rasula, dolazi do novog strukturisanja na nižim nivoima organizacije. Kad sve drugo postaje labilno i nepredvidivo, ostaje porodica.

Kad se uporedi udeo ispitanika angažovanih u političkim strankama sa gotovo potpunim odsustvom poverenja u političare, dobija se jedini mogući zaključak: partijska aktivnost služi mladim Sandžaklijama, kao i njihovim vršnjacima iz drugih delova Republike Srbije, isključivo kao način da se primaknu željenom dobijanju posla. Dok je u vreme nepodeljene komunističke vlasti politička aktivnost bila uslov za dobijanje rukvođenih položaja i sa njima povezanih nagrada, ona je sada uslov za dobijanje ma kakvog zaposlenja u javnom sektoru.

Zabrinjava nepoverenje u susede: očito je da je proces društvene dediferencijacije odmakao toliko da se kao „svoji“ doživljavaju samo članovi porodice i emotivni partneri. Nepoverenje u susede znači da je došlo vreme „rata svih protiv svakoga“, u uslovima nemilosrdne borbe za preživljavanje. Čak i u prijatelje potpuno poverenje ima samo četvrtina od ukupnog broja ispitanika.

Nema mnogo razlike u odgovorima ispitanika kojima su izražavali poverenje u muslimane i u ljude druge veroispovesti. Treba se podsetiti da u Sandžaku nema međuverških niti međuetničkih incidenata, mada ima mnogo nasilja.

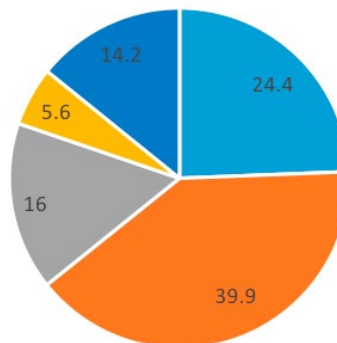
Potpuno poverenje u verske velikodostojnike ima 11 odsto ispitanih. Ovo, ne samo što nagoveštava pravac kasnije analize, nego zahteva i interpretaciju rezultata o religioznosti ispitanih mladih Sandžaklija.

RELIGIOZNOST MLADIH ISPITANIH SANDŽAKLIJA

Razmatranje će se sada usredsrediti samo na rezultate dobijene posmatranjem upitnika onih ispitanika koji su dali odgovore. Broj odbijanja da se odgovori bio je mali. Iznosio je obično oko pet ispitanika, odnosno manje od jedan odsto realizovanog uzorka.

Kad su u pitanju odgovori na pitanje, „Koji od ponuđenih odgovora najtačnije opisuje vaše mišljenje o ulozi verske zajednice za vas lično?“ dobijeni su sledeći rezultati:

Uticaj verske zajednice u okruženju

- Verska zajednica ima izuzetno veliki uticaj u mom okruženju
- Uticaj verske zajednice u mom okruženju je velik, ali nije presudan
- Uticaj verske zajednice u mom okruženju je mali
- Verska zajednica nema uticaj u mom okruženju
- Ne mogu da procenim

Izuzetno veliki uticaj verske zajednice pominje 24 odsto ispitanika, a njih još 40 odsto smatra da je uticaj verske zajednice u njihovom okruženju velik, ali da nije presudan.

Upitani o vlastitoj religioznosti, ispitanici su dali sledeće grafički prikazane odgovore:

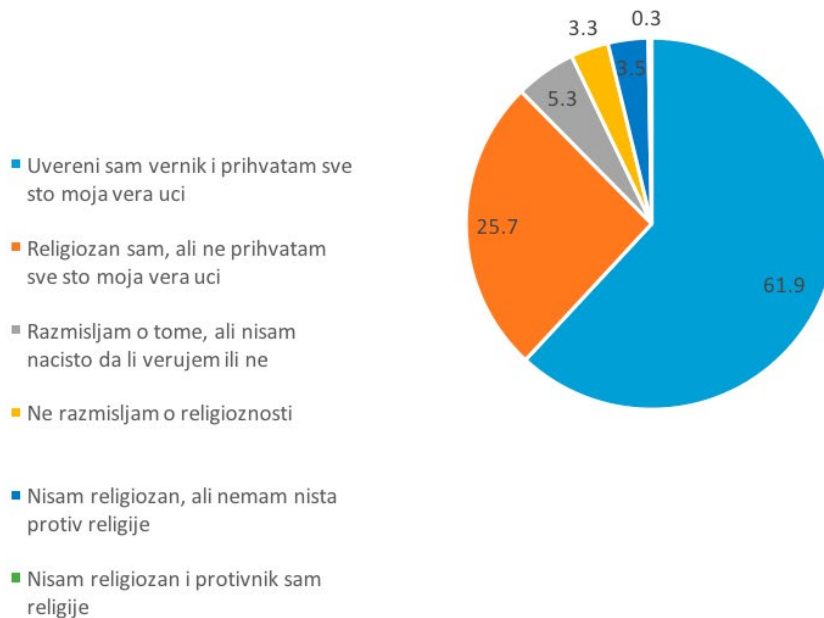
Uticaj verske zajednice na ispitanika

Vidi se da je 18 odsto ispitanika izjavilo da verska zajednica ima izuzetno veliki uticaj na njih lično, a da je još 32 odsto izjavilo da je uticaj verske zajednice na njih veliki, ali da nije presudan.

Respondentima je ponuđeno pitanje u kome je trebalo da zaokruže jedan od sledećih odgovora: „Zaokružite odgovor koji vas najtačnije opisuje: 1. Uvereni sam vernik i prihvatam sve što moja vera uči; 2. Religiozan sam, ali ne prihvatam sve što moja vera uči; 3. Razmišljam o tome, ali nisam načisto da li verujem ili ne; 4; Ne razmišljam o religioznosti; 5. Nisam religiozan, ali nemam ništa protiv religije; 6. Nisam religiozan i protivnik sam religije. Dobijeni su sledeći rezultati:

Šta te od navedenog najtačnije opisuje

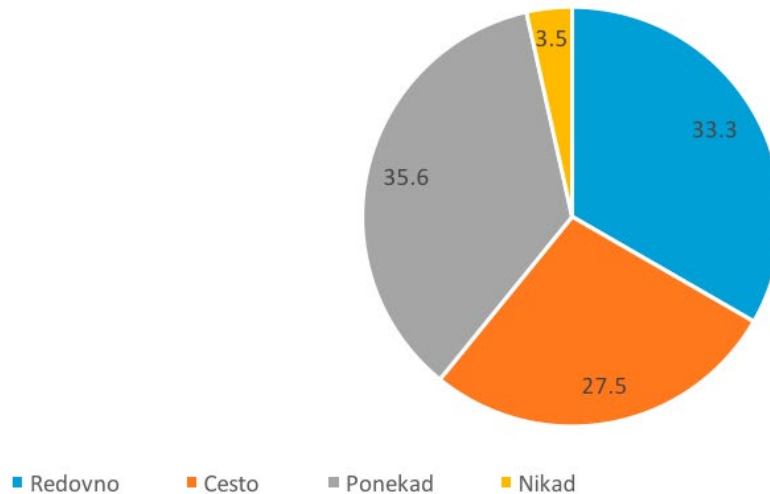
Čak 61 odsto ispitanika odgovorilo je da su uvereni vernici i da prihvataju sve što njihova vera uči. Ovome treba dodati da je još 25,5 odsto ispitanika odgovorilo da su religiozni, ali da ne prihvataju sve šta njihova vera uči.

Treba podsetiti da je među ispitanicima bilo je 88 odsto muslimana, 10 odsto pravoslavaca i jedan odsto ateista. Preglednost analize neće umanjiti to što oni neće biti posmatrani zasebno, niti što pravoslavci neće biti izostavljeni.

Istraživači su se upustili u detaljniju specifikaciju opisa. Respondenti su bili upitani koliko često praktikuju svoju veru (u slučaju da je islam, koliko često se mole, ako je hrišćanstvo, koliko često idu u crkvu)? Redovno praktikovanje prisutno je kod 33 odsto ispitanika, često kod njih 27 odsto, a povremeno kod 36 odsto. Uočljivo je da je sandžačka omladina visoko religiozna na obrednoj ravni; vrlo je vidljivo da ovo važi i za pravoslavce, a ne samo za muslimane.

Koliko često praktikuješ svoju veru

Na pitanje „Da li klanjate džumu/da li posećujete nedeljnu liturgiju (misu)? 36 odsto ispitanika odgovorilo je da redovno klanja ili učestvuje u liturgii, a još 28 odsto da to čini povremeno. Institucionalna religioznost nešto je slabija od ritualne.

Na pitanje „Da li se molite Bogu/obavljate namaz? Odgovor, da to redovno čini dalo je 33 odsto ispitanika, da to čini povremeno njih 52 odsto, a da to radi samo izuzetno njih 10 odsto. Vidljivo je vrlo visoko podudaranje nalaza ovog kontrolnog pitanja sa odgovorima na pitanje o praktikovanju vere.

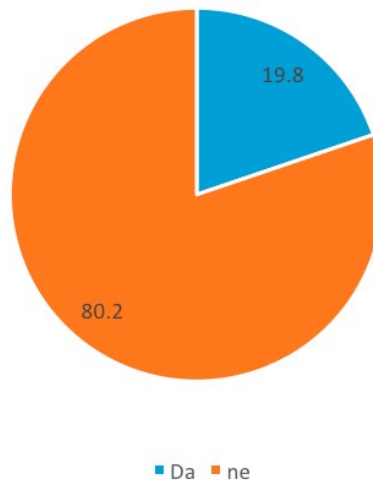
Odgovori na pitanje, „Da li postite velike postove” pokazali su da redovno posti 73 odsto ispitanika, a povremeno još njih 22 odsto. Opet su vidljivi i vrlo visoka mera religioznosti među mladima u Sandžaku, i odsustvo značajnih razlika između muslimana i hrišćana, i minimalan udeo onih među ispitanicima koji ne praktikuju versko ponašanje. Verska samoidentifikacija ispitanika takođe je ponovo potvrđena. Upitani, da li čitaju versku literaturu i/ili štampu, ispitanici su u 23 odsto slučajeva odgovorili da to čine redovno, sa frekvencijom od 50 odsto, da to čine povremeno, uz još 12 odsto koji to čine „slučajno“. Upitani šta čitaju od verske štampe, njih nešto preko 12 odsto je odgovorilo, „Kuran“, dok su ostali naveli različite islamske i pravoslavne teologe i pisce u vrlo rasutim odgovorima. U odgovorima respondenata nije mogla da se uoči nikakva pravilnost. Oni čitaju islamsku i pravoslavnu literaturu i publicistiku na haotičan način, lišen plana.

Sledeće pitanje u upitniku bilo je znatno bliže osnovnoj temi istraživanja. Respondenti su upitani, "Da li je opravdano nasiljem braniti svoju veru?"

Potvrđan odgovor dala je čak jedna petina ispitanika. Formulacije obrazloženja su rasute, ali su neke od njih zanimljive: ako dođe do toga – životom branimo, klin se klinom izbija, ako se govori o „branjenju“ onda ne može biti reči o nasilju onoga ko se brani; nasilje čini onaj ko napada, pa veru smo dužni braniti; Alah je jedan; dozvoljeno je u nekim situacijama; drugačije se ne može. Vidljivo je da je argumentacija na nivou svakodnevne svesti, i da im nedostaje teološko obrazloženje.

Među obrazloženjima onih koji smatraju da nije opravdano nasiljem braniti veru, sreću se i ova: ima mnogo drugih načina; islam je religija mira; islam je vera bez nasilja; islam je vera ljubavi; islam nam ne dozvoljava; islam ne praktikuje nasilje, i sl. Nema potrebe za poređenjem sadržaja Kurana sa empirijskom svešću ispitanika.

Da li je opravdano nasiljem braniti svoju veru

Na sledeće, s tačke gledišta psihološke strategije u redosledu postavljanja pitanja, dobro pozicionirano pitanje u upitniku, koje je glasilo, „Kada biste upali u nevolju, kome biste se obratili za pomoć?“ 22 odsto ispitanika u prvom rangu odgovora pominje roditelje, 20 odsto porodicu, 12 odsto oca i 10 odsto, majku. Među ispitanicima njih četiri odsto bi tražilo pomoć od prijatelja, nešto preko tri odsto od policije i vlasti, a nešto iznad jedan odsto pomoć Boga (Alaha). Potpuna zatvorenost respondenata u porodicu ponovo je sasvim vidljiva, što je samo delom objašnjivo njihovim uzrastom.

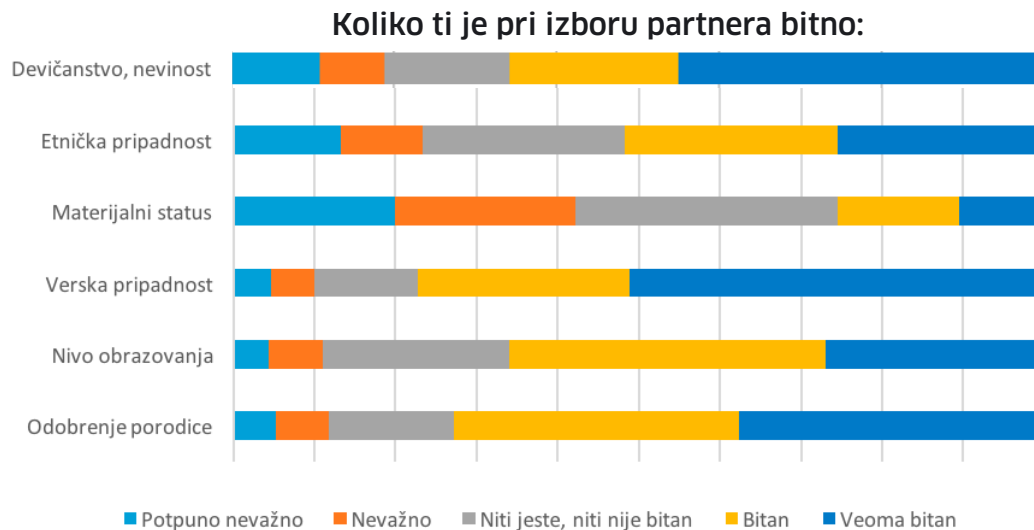
Na pitanje, „Koliko vam je važna pripadnost: verskoj zajednici, nacionalnoj zajednici, islamskoj zajednici, islamskom svetu, Evropi, Sandžaku?“, dobijeni su odgovori prikazani preko sledećeg grafikona:

Pripadnost verskoj zajednici važna je i veoma je važna za 57 odsto ispitanika zbirno; pripadnost nacionalnoj zajednici za 44 odsto; pripadnost islamskom svetu za 64 odsto; pripadnost Evropi za njih 28 odsto; a pripadnost lokalnoj zajednici, odnosno Sandžaku, za njih 50 odsto. Identitet ispitanika bošnjačke nacionalnosti primetno je više islamski nego etnički. Udeo onih koji negiraju svaku važnost islamskog sveta za vlastiti identitet poklapa se sa udelom ispitanih pravoslavnih hrišćana. To znači da svi ispitanici mladi sandžački muslimani vezuju sebe, u većoj ili u manjoj meri, za pripadanje islamskom svetu. Svaka praktična akcija mora da o ovome brižljivo vodi računa.

Na pitanje, „Po vašem mišljenju, koliko je pri izboru partnera bitno odobrenje porodice / nivo obrazovanja / verska pripadnost / materijalni status / etnička pripadnost / devičanstvo, nevinost?“ dobijeni su odgovori prikazani preko sledećeg grafikona:

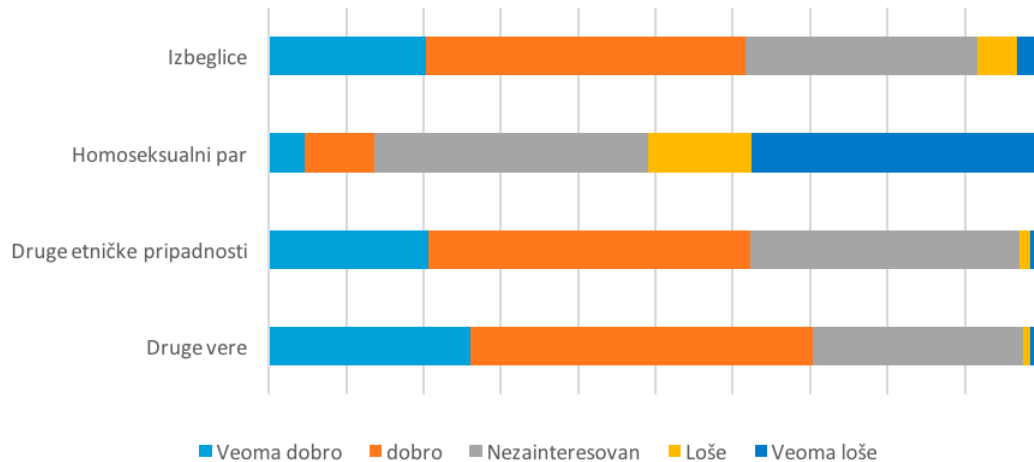
Značaj odobrenja porodice pri izboru partnera kao potpuno nevažan tretira pet odsto ispitanica i ispitanika; nivo obrazovanja kao potpuno nevažan vidi njih četiri odsto; potpuno odsustvo značaja verske pripadnosti pri izboru partnera zagovara njih 4,5 odsto;

kod materijalnog statusa odgovarajuća procentna brojka je 20; značaj etničke pripadnosti pri izboru partnera potpuno poriče 11 odsto respondenata, a u istoj meri i značaj devičanstva odnosno nevinosti. Vrlo je zanimljivo da se ne javlja velika razlika u pogledima ispitanih devojaka i mladića na značaj devičanstva: ono je potpuno nevažno za 9 odsto ispitanih muškaraca i za 13 odsto ispitanih devojaka, uz koeficijent kontingencije od 0,15. Nesporno je da su ispitane mlade Sandžaklijke visoko konzervativne; devičanstvo partnerke veoma je bitno za 50 odsto ispitanih muškaraca, a bitno je za još 18 odsto; kod devojaka su odgovarajuće procentne brojke 39 i 24, respektivno. No, oni su konzervativni i kad su posmatrani po svim drugim indikatorima. Pridavanje značaja materijalnom statusu nije samo izraz uvažavanja realne pretpostavke uspešnog partnerstva u uslovima siromašne zemlje, nego i pokazatelj sistema vrednosti. Ocena značaja verske i etničke pripadnosti ne zahteva poseban komentar.

Istraživači su koristili jednu od stavki sa Bogardusove skale socijalne distance preko pitanja: „Kako biste se osećali da se u vaš komšiluk doseli osoba ili porodica koja je druge vere / druge etničke pripadnosti / homoseksualni par /izbeglice?“ Grafikon predstavlja nalaze:

Kako bi se osećao/la da se u tvoj komšiluk doseli osoba ili porodica:

Ukoliko bi se u komšiluk doselila osoba ili porodica druge vere, veoma loše bi se osećalo samo 1,5 odsto ispitanika; isto toliko i ako bi se u susedstvo doselili ljudi druge nacionalnosti; tri odsto ispitanih bi se osećalo loše ako bi se u njihovo susedstvo doselile izbeglice, a čak 37 odsto ukoliko bi im se u komšiluk doselio homoseksualni par. Verujem u pouzdanost, ali ne verujem u validnost ovih nalaza; još pre 20 godina smo S. Cvejić i ja pokazali da Bogardusova skala ne funkcioniše na našim prostorima, odnosno da ne probija barijeru konformizma. (Ilić, Cvejić, 1997). Uveren sam da je učestalost odbijanja Drugih i/ili Drugačijih znatno veća od ove koja je pronađena.

Istraživači su pitali respondente u kojoj meri se slažu sa sledećim stavovima: „svako ima pravo da praktikuje svoju veru sve dok ne ugrožava ljude oko sebe“; „žena treba da bude pokrivena“; „sloboda znači imati mogućnost izražavanja svog mišljenja, bez obzira da li ono vređa vašu versku grupu“; „nasilje je opravdano kada se brane sopstvena uverenja“; „dobro je da su muškarac i žena jednaki u braku, ali je bolje da muškarac ima poslednju reč“. Pitanja su postavljena u obliku skale Lickertovog tipa; izbegavam da postavljm takva pitanja, ali rado tvrdim da su neka od njih dobro formulisana. Biće navedeni neki od diskriminativnih rezultata.

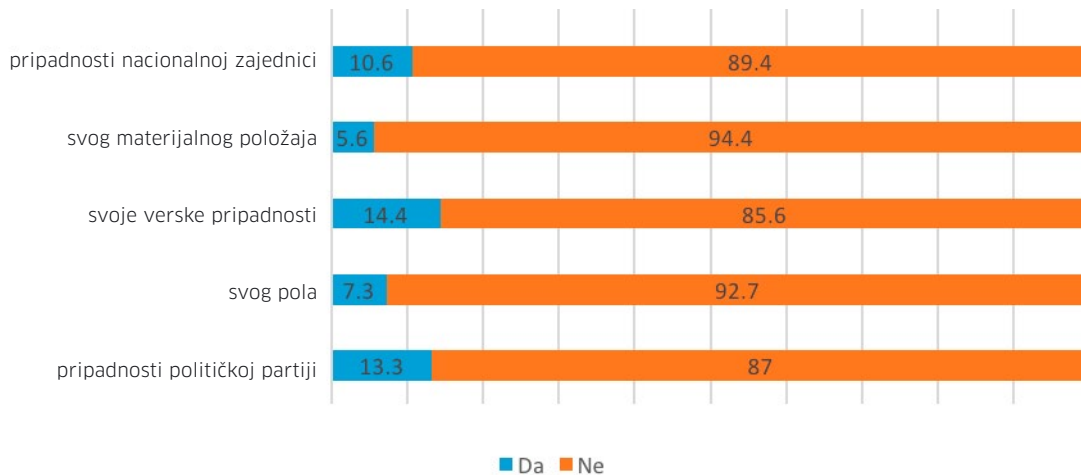
Stav da svako ima pravo da praktikuje svoju veru sve dok ne ugrožava ljude oko sebe, inače svojstven i islamu i hrišćanstvu, široko je prihvaćen: osporava ga, u manjoj ili u većoj meri, četiri odsto ispitanika. Stav da žena treba da bude pokrivena, u manjoj ili u većoj meri osporava manje od 20 odsto ispitanika (pri čemu treba imati u vidu da je u uzorku 10 odsto hrišćana); s njim se slaže 39 odsto ispitanika, a „niti slaže niti ne slaže“ još njih 40 odsto. Za ove poslednje je vrlo osnovano pretpostaviti da takode smatraju da žena treba da bude pokrivena, što nije identifikovano, jer je pitanje postavljeno u vidu ajtema sa Lickertove skale koja ne može da probije barijeru konformizma. Sa stavom da sloboda znači imati mogućnost izražavanja svog mišljenja, bez obzira da li ono vređa vašu versku grupu, što je svojevrsan test veoma izrazite tolerancije, „u potpunosti se slaže“ 17 odsto respondenata, uz još 15 odsto onih koji se slažu; to znači da velika većina respondenata ovaj stav ne prihvata. Ne prihvata ga ni važeći Krivični zakonik, svojom odredbom iz člana 317. To ne znači da je većina ispitanika verski netolerantna; nalaz pokazuje da oni ne ispoljavaju krajnju liberalnost prema drugačijim, uvredljivim mišljenjima. Stav da je nasilje opravdano kada se brane sopstvena uverenja predstavlja dodatnu proveru evidencije dobijene ranijim postavljanjem pitanja, „Da li je opravdano nasiljem braniti svoju veru?“. Pri primeni prethodnog probojnijeg, dihotomno formulisanoog pitanja, četiri petine ispitanika izjasnilo se protiv primene nasilja u odbrani, ili „odbrani“ vere. Sad su nalazi nijansiraniji, ali nisu u neskladu sa prethodnima: sa predočenim stavom „u potpunosti se slaže“ devet odsto ispitanika, sa njim se slaže još njih osam odsto, „niti se slaže niti se ne slaže“ 19 odsto, ne slaže se 35 odsto, i uopšte se ne slaže 29 odsto. S obzirom na pomenuta ograničenja Lickertove skale, i dalje se može tvrditi da je udeo zagovornika nasilja u uzorku oko jedne petine.

Stav da je dobro da su muškarac i žena jednaki u braku, ali (da) je bolje da muškarac ima poslednju reč, u potpunosti osporava 14 odsto ispitanika, a s njim se ne slaže još njih 19 odsto. Stav da žena treba da bude pokrivena osporavalo je manje od 20 odsto ispitanika (pri čemu treba podsetiti da je u uzorku 10 odsto hrišćana): očito je da patrijarhalizam i maskulinizam imaju veću učestalost od sklonosti da se žene uklone iz zone pogleda. Bilo bi prebrzo zaključiti da je petina ispitanika fundamentalistički, a trećina patrijarhalno-maskulinistički nastrojena. Ipak, kada se odgovori na pitanja koja izražavaju ove stavove ukrste, dobija se koeficijent kontingencije od 0,34.

Respondenti su bili upitani, da li su se ikad osećali diskriminirano zbog: pripadnosti političkoj partiji; svog pola; svog materijalnog položaja; svoje veroispovesti; pripadanja nacionalnoj zajednici.

Da li si se ikad osećao/la diskriminiranim zbog:

Diskriminisanost zbog stranačke pripadnosti osetilo je 13 odsto ispitanika; zbog polne (rodne) pripadnosti njih sedam odsto; zbog materijalnog položaja njih šest odsto; zbog nacionalne pripadnosti 11 odsto, a zbog verske pripadnosti njih 14 odsto. Zanimljiva su obrazloženja ovog osećanja.

Oni koji kažu da su se osećali diskriminiranim zbog stranačke pripadnosti, daju odgovore poput: članovi političke partije, direktor škole, drugovi iz škole, EPS radi stažiranja u elektodistribuciji, lokalna samouprava, samo pripadnici imaju konekciju s opštedruštvenim dobrima koja pripadaju svima, pripadnici te partije, profesor u srednjoj školi, protivnička politička partija, svakodnevno, jer aktivisti druge stranke mnogo lakše dolaze do posla i sl.

One koje kažu da su se osećali diskriminiranim zbog polne pripadnosti daju odgovore poput: bivši poslodavac, drugovi, društvo, kolega na poslu, konkretno nisam ali živimo u globalnoj atmosferi muškaraca kao jačeg pola, sredina, političari, profesorka u školi i sl.

Udeo ispitanica koje se osećaju diskriminisanima veoma je mali u poređenju sa raširenom diskriminacijom i patrijarhalizmom: ovde treba podsetiti da je stav da je dobro da su muškarac i žena jednaki u braku, ali (da) je bolje da muškarac ima poslednju reč, u potpunosti osporavalo 14 odsto ispitanika, a da se sa njim nije slagalo još njih 19 odsto. Prihvatanje nejednakosti polova prisutno je u dve trećine uzorka. Treba podsetiti i da je stav da žena treba da bude pokrivena osporavalo manje od 20 odsto ispitanika (a u uzorku je i 10 odsto hrišćana). Svest o polnoj/ rodnoj diskriminacija mnogo je slabija od raširenosti diskriminatorskih sadržaja u svesti ispitanih sandžačkih omladinaca.

Videlo se da je osećanje diskriminisanosti po verskom osnovu, raširenije od osećanja diskriminisanosti po nacionalnom osnovu. Neke formulacije odgovora o prvom osećanju glase: devojke druge vere, društvo u srednjoj školi, država Srbija, država koja to pokazuje svakoga dana, državna institucija, građani Kragujevca, jer živim u državi koja ne podržava moju veru, govori mržnje na internetu, komšije, na fakultetu, na sportskim priredbama, par puta pravoslavci i sl.

Neke formulacije odgovora o osećanju diskriminisanosti po nacionalnom osnovu glase: država Srbija, državna institucija, jer sam Bošnjak, Ministarstvo prosvete i SANU koji su mesecima blokirali izradu udžbenika bošnjačke istorije, navijači, nema nas na vremenskoj prognozi, od nekih profesora i nastavnika sam kao Bošnjakinja bila diskriminisana, osoblje ETF u Beogradu, i sl. Ne ulazeći u pitanje postojanja diskriminacije u stvarnosti, treba imati u vidu da sam osećaj diskriminisanosti deluje kao činilac sa uzročnom snagom; na teorijskom planu ovo su ispitivali predstavnici teorija etničkog takmičenja i etničke segregacije (Hechter, 1978; Belanger, 1991); praktično posmatrano, osećanje diskriminisanosti je bure baruta koje samo traži fitilj i vatru.

Analiza sada prelazi na ključni deo razmatranja nalaza istraživanja. U pitanju su stavovi prema bezbednosti, verskom ekstremizmu i terorizmu, i ISIS.

MLADI U SANDŽAKU, BEZBEDNOST I ISIS

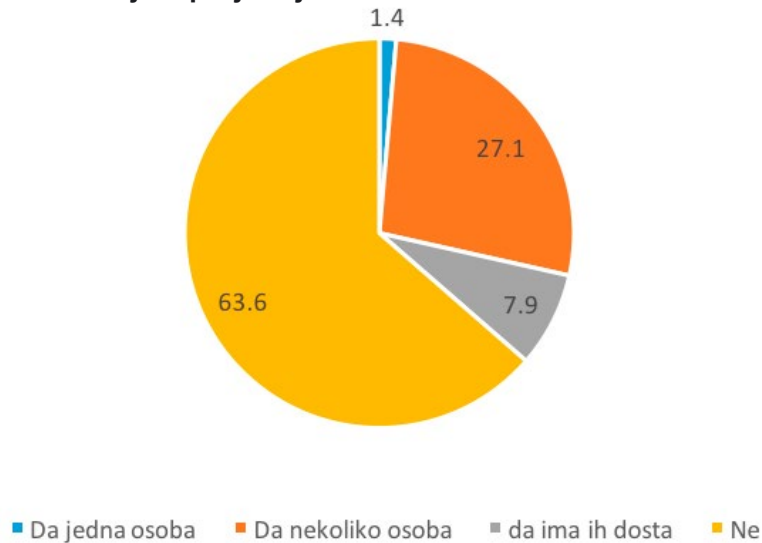
Istraživači su psihološki opravdano počeli ispitivanje ove krucijalne podteme postavljanjem opštijeg i manje delikatnog pitanja. Kad su ispitanici bili upitani, „Kakva je prema vašem mišljenju bezbednosna situacija u vašem gradu?“, njih 95 odgovorilo je da je ona veoma loša, 30 odsto da je loša, 36 odsto da je dobra, i 7 odsto da je veoma dobra. Ostali nisu mogli da procene bezbednosnu situaciju u sredini gde žive. Odgovori na pitanje, „Šta je najveći problem kada je reč o bezbednosti u vašem gradu?“ pokazali su potpunu rasutost: frekvenciju veću od jedan odsto imaju samo odgovori „saobraćaj“ (4 odsto) i „mito i korupcija“ (3,5 odsto). Pitanje je bilo dobro formulirano: mada ne umeju da artikulišu bezbednosne probleme, 31 odsto ispitanika sadržajno je odgovorilo na ovo pitanje; samo 3,5 odsto u ukupnom uzorku izjavilo je da u sredinama gde žive ne postoje bezbednosni problemi. Ispitani sandžački omladinci svesni su postojanja bezbednosnih problema na nivou individualne svesti, ali ne umeju da ih artikulišu u okviru opštih pojmova. Nalazi pokazuju i da bezbednosni problemi postoje i da oni kojih se oni tiču, umeju da ih u znatnom broju uoče, ali ne i da ih pojmovno uokvire niti da izraze svoj doživljaj ovih problema.

Na direktno pitanje, „Da li postoji opasnost od terorizma u Srbiji?“ 24 odsto od ukupnog broja ispitanika odgovorilo je da ta opasnost postoji, a 75 odsto da ona ne postoji. Samo 46 odsto respondenata je odgovorilo na pitanje „Zašto tako mislite?“ kojim su bili zamoljeni da obrazlože svoju procenu opasnosti od terorizma u Srbiji. Nijedan od dobijenih 305 odgovora nije imao frekvenciju veću od 0,3 odsto. Mladi u Sandžaku slušaju o terorizmu, ali nisu osposobljeni niti socijalizovani da razmišljaju o njemu, niti da o njemu formiraju socijalno i/ ili politički kristalizovan stav. Među pojedinačnim odgovorima pominju se vehabije, ali i tvrdnje da u Sandžaku živi „miran narod“, ili „pravi muslimani kojima je terorizam stran“.

Videlo se da je ekstremizam složen, mnogoznačan i uveliko kontekstualizovan pojam. Respondentima je bilo postavljeno pitanje, „Šta je prema vašem mišljenju ekstremizam?“ Samo 20 odsto ispitanika i ispitanica odgovorilo je na ovo pitanje. Ovo delom treba pripisati nedovoljnom razumevanju samog pojma kod nekih ispitanika, a većim delom razlozima bojazni i konformizma. Ovako formulirano pitanje nije bilo dovoljno probojno. Među odgovorima sretale su se formulacije poput: nasilnost, nepopustljivost, nepoštovanje pravila.

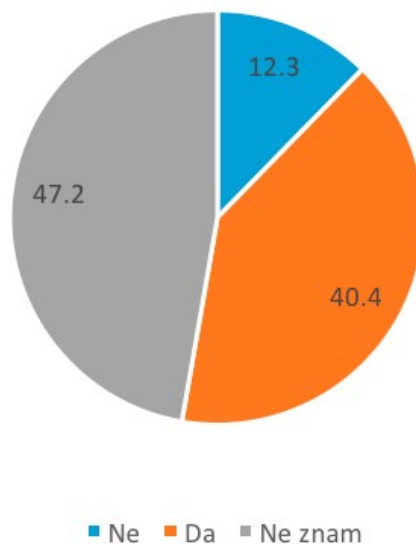
Ređe su odgovori bili formulisani u smislu: nasilno nametanje vere, nasilničko ponašanje, nešto loše, i sl. Jednostavno govoreći, ovo pitanje „nije radilo“. Sledeće pitanje neposredno je tražilo odgovor u formulaciji: „Da li u vašoj sredini ima pojedinaca ili grupa koje ispoljavaju ekstremističke stavove?“ bili su ponuđeni odgovori: da, jedna osoba; da, nekoliko njih; da, ima ih dosta; ne. Odgovorilo je oko dve trećine respondenata, a njihovi odgovori prikazani su na sledećem grafikonu:

Da li u tvojoj sredini postoje pojedinci ili grupe koje ispoljavaju ekstremističke stavove

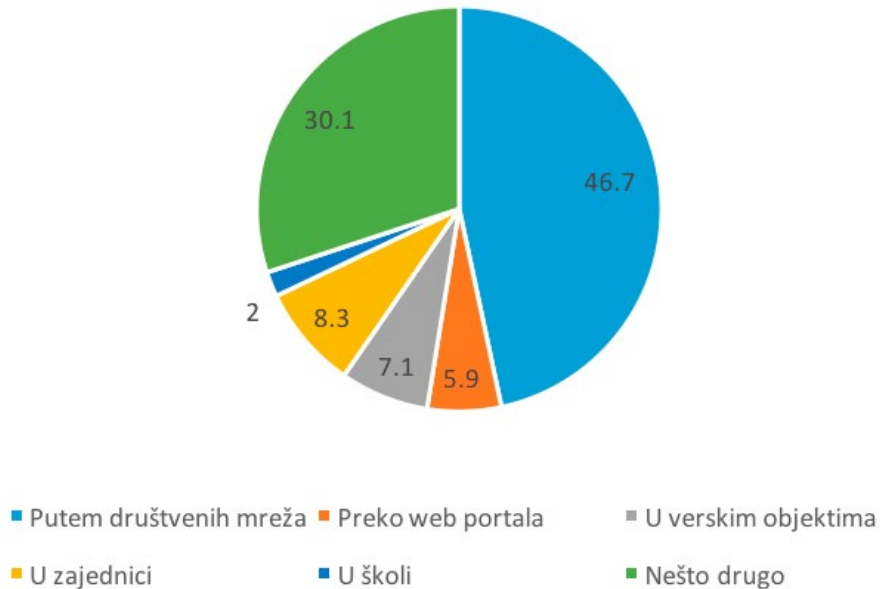
Oko 35 odsto ispitanika koji su odgovorili na ovo pitanje, dalo je svedočanstvo o svom iskustvu susretanja s ekstremistima. Gotovo svi oni poznaju više od jednog takvog. Na pitanje „Ako postoje, da li propagiraju svoje ekstremističke stavove drugima?“ odgovor je dalo 91 odsto respondenata. U poređenju sa odgovorom na prethodno pitanje, vidi se da oko 70 odsto ispitanika nije želelo da odgovori na najneposrednije formulisano pitanje – da li u njihovoj sredini ima pojedinaca ili grupa koje ispoljavaju ekstremističke stavove. Grafikon kojim se pokazuju odgovori na posmatrano pitanje veoma je pregledan:

Da li te osobe propagiraju svoje ekstremističke stavove drugima?

Zaziranje ispitanika od razgovora o ovom pitanju sasvim je uočljivo. Ukupno 235 ispitanica i ispitanika odgovorilo je da poznaju ekstremiste; samo njih 97 potvrdilo je da oni propagiraju ekstremističke stavove. Ekstremisti se ne mogu prepoznati drugačije osim preko izvođenja ekstremističkih radnji, ili, mnogo češće, iznošenjem ekstremnih stavova. Razlika u prikazanim apsolutnim brojevima ispitanika svedoči o ustezanju da se o ekstremizmu razgovora u okviru ispitivanja.

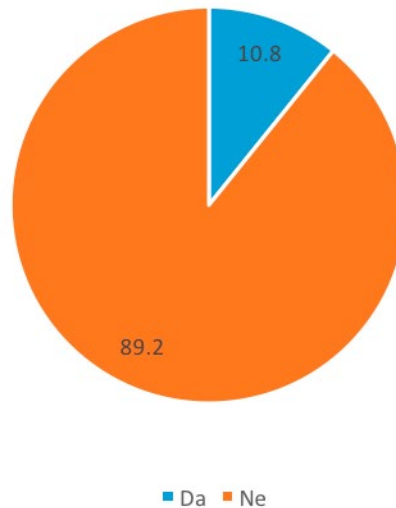
Istraživači su pitali ispitanike **na koji način ekstremisti propagiraju svoje ciljeve**. Bili su ponuđeni odgovori: putem društvenih mreža (Facebook, Twitter); preko web portala; u verskim objektima; u zajednici; u školi; i: nešto drugo, šta?

Nalazi prikazani u gornjem grafikonu veoma su važni i metodološki i praktično. Oni se odnose na 62 odsto ispitanika od ukupnog broja, odnosno na one koji su odgovorili na pitanje. Ukupan broj ispitanika koji su upoznati sa propagiranjem ekstremističkih stavova ranije je porastao, sukcesivnim postavljanjem pitanja, sa 97 na 235; sada je skočio na 409. Sandžačka omladina veoma je dobro obavještena o verskom ekstremizmu, ali se usteže da o njemu govori. Kada se posmatraju frekvencije, vidi se dominacija društvenih mreža i interneta, ali se i verski objekti i zajednica javljaju sa neznemarljivim udelom.

Na pitanje, "Šta mislite, zbog čega ispoljavaju ekstremističke stavove?,,", dobijeni su potpuno rasuti odgovori, od kojih se nijedan ne primiče frekvenciji od jedan odsto. Osnovano je pretpostaviti da respondenti zbog konformizma, ili straha nisu želeli da odgovore na pitanje koje je bilo postavljeno u ne-invazivnoj, neutralnoj formi. (Cf. Kinsey, 1948; Kinsey, 1953).

Pitanje, „**Da li misliš da je opravdano ići u drugu zemlju da bi se ratovalo?**“ iziskivalo je dihotomni odgovor: da, ili ne.

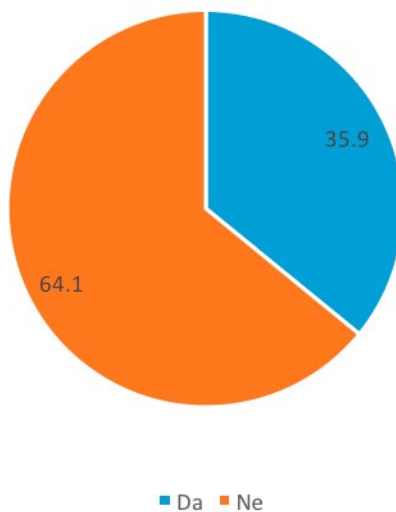
Na ovo pitanje nije odgovorilo sedam odsto ispitanika, a 9,5 odsto dalo je na njega potvrđan odgovor. Među onima koji su odobrili odlazak u borbu u inostranstvu javljaju se ovakva obrazloženja: ako je cilj odbrana nevinih, onda podržavam; ako je mesto potrebno za svoju veru; ako je odbrana Alahove vere, onda jeste; ako je u pitanju napad na veru, onda vera mora da se brani; ako je zbog svoje vere, onda da; ako postoji razlog, da; ako se osećamo ugroženima, onda da; ako želiš da postigneš prava; ako želiš da spasiš svoj narod; braniti nedužne muslimane; da bi se pomoglo ugroženim ljudima; da, ako se ratuje za pravdu, istinu; da živimo kao šehidi; jer treba pomoći braći muslimanima i sl.

Neki od ispitanika navode da islam zabranjuje rat; međutim, zanimljivije su formulacije odgovora one manjine koja opravdava odlazak u verski rat u inostranstvo. Vidljivo je da u sažetim argumentacijama dominiraju dva elementa: zaštita (stvarno ili navodno) ugroženih muslimana, i ostvarivanje prava. Prva teza jeste opšte mesto svake akcelerirajuće političke mobilizacije: važno je ustanoviti zašto u svesti sandžačke omladine postoji relativno raširena predstava o ugroženosti muslimana na prostoru na kom se vode verski ratovi. Drugi važan elemnt je percepcija prava: nezanemarljiv deo ispitanika smatra da su

prava muslimana u zemljama gde se vode verski ratovi ugrožena. Nije trenutno važno da li je ovo mišljenje pogrešno, odnosno, da li ima bilo kakvu činjeničnu zasnovanost. Važno je da njega zastupa nipošto beznačajan udeo ispitanika, što znači da bi neki od njih mogli da se rukovode ovim mišljenjem i u svom stvarnom ponašanju.

Na pitanje, „Šta mislite zašto ljudi iz Sandžaka odlaze na strana ratišta?“ dobijeni su posve rasuti odgovori koji svedoče o konfuziji u svesti većine ispitanih mladih ljudi iz Sandžaka. Pominju se verski razlozi, ali u zanemarljivom udelu. Na sledeće pitanje, „Da li znate šta je ISIL?“, izbeglo je da odgovori 28 odsto ispitanika. Među onima koji su dali odgovor, njih 36 odsto je izjavilo da zna šta je Islamska država Iraka i Levanta, a 64 odsto, da to ne zna.

Da li znaš šta je ISIL?

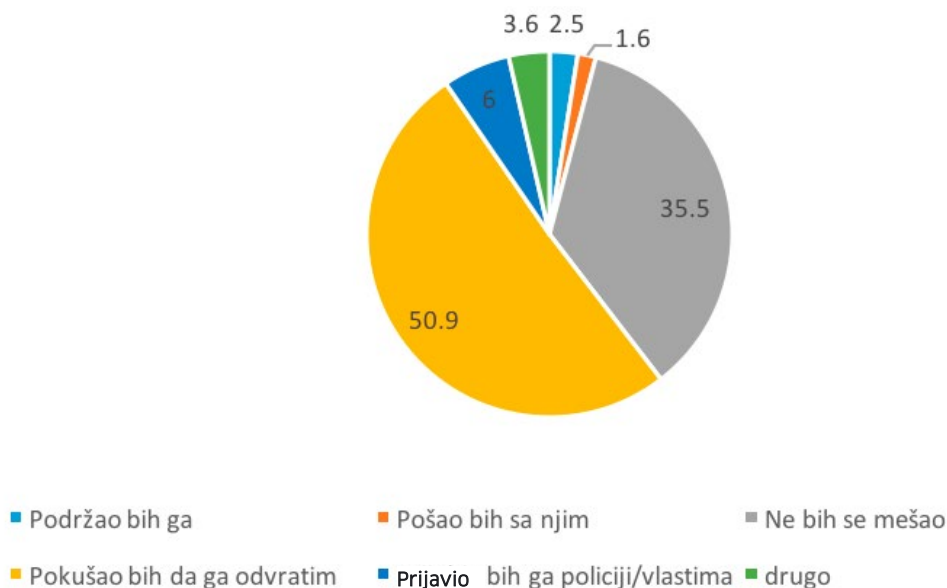

Na pitanje „**Ako DA, da li znate za šta se oni bore?**“ izbeglo je da odgovori 19 odsto ispitanika, to jet devet odsto manje od onih koji nisu hteli da odgovore na pitanje, šta je ISIL (ISIS, Daeš). Više je nego vidljivo da značajan broj sandžačkih omladinaca ne želi da govori o islamskom ekstremizmu i da barijeru konformizma probijaju sukcesivno postavljena pitanja, čak i kad nisu najumešnije formulisana. Odgovori ispitanika su potpuno rasuti, istovremeno sadržajni i evazivni; nema smisla prikazivati ih. Na sledeće uzastopno pitanje, „**Da li mislite da je njihova borba opravdana?**“, tri odsto ispitanika odgovorilo je potvrdno, a 30,5 odsto, odrično; ostali su izjavili da nemaju stav o tome, ili da ih pitanje ne zanima. Među obrazloženjima kojima se opravdava borba Islamske države, nalaze se i sledeća: Alah je jedan; bore se protiv onih koji žele uništiti islam; bore se protiv zla; bore se za opstanak; brane svoj narod; brane svoju veru; i vama neko da napada dom i porodicu i vi biste se branili; svako ima pravo da veruje, itd.

Vidljivo je da otvorene pristalice ISIL, od dva prethodno pomenuta razloga za ratni angažman, ne navode ugroženost prava muslimana, nego upravo ugroženost samih muslimana i islama kao takvog. Argumentacija je ovde radikalizovana: borba ISIL tumači se kao borba za sam opstanak. Ključno pitanje koje se postavlja jeste, kako ovakva svest može da istrajava u uslovima prisustva makar i minimuma medijskih sloboda u Srbiji, postojanja interneta i drugih izvora saznanja. Pri tom treba podsetiti da su mladi ispitanici socijalno gotovo potpuno izolovani, da većinom ne veruju nikome, ni komšijama ni prijateljima, ni državnim ni verskim autoritetima, nego samo članovima svoje porodice. Ne postoji ni institucionalna ni socijalna podrška koja bi ih istrгла iz usamljenosti. Ustanovama se ne veruje, a društvena struktura, pa i mreža bližih socijalnih odnosa, za ispitanike najvećim delom ne postoje drugačije nego kao spoljni, neinteriorizovani činilac.

Na pitanje, „**Kada bi saznao/la da neko tebi blizak želi da se pridruži frontu na Bliskom istoku, kako bi reagovao/la?**“ bili su ponudeni sledeći odgovori: podržao bih ga; pošao bih sa njim; ne bih se mešao; pokušao bih da ga odvratim; prijavio bih ga policiji /vlastima.

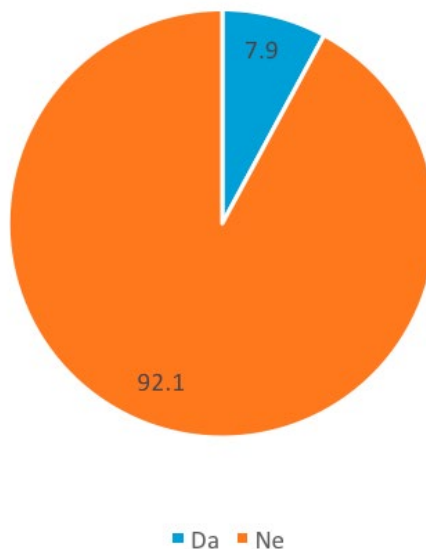
Odgovori su višestruko zanimljivi, uz mali udeo apstinencije. Nešto više od polovine ispitanika pokušalo bi da odvrati rođaka ili prijatelja od učešća u ratu Islamske države; šest odsto bi ga prijavilo vlastima; više od trećine se ne bi mešalo; 2,5 odsto bi podržalo odluku o učešću u ratu, a 10 ispitanika (1,6 odsto) bi se i samo pridružilo ISIL. Policiji i vlastima se, kao što se i ranije videlo, mahom ne veruje; socijalna atomizacija sandžačke omladine došla je do tog stepena da više od 35 odsto ispitanika ne bi htelo da se meša u odluku sebi bliske osobe da se pridruži ISIL. Ako se poslednji odgovor posmatra kao iskren, sledi da veliki deo mladih i nema blisku osobu vojničkog uzrasta, što znači da nema sebi bliskog vršnjaka. S druge strane, s obzirom na prethodno upoređivane nalaze istraživanja, sasvim je izvesno da među onima koji su izjavili da se ne bi mešali postoji značajan udeo pristalica Islamske države.

Istraživači su postavili niz pitanja o poznavanju web sajtova koji pozivaju sandžacke omladinke i omladince da se pridruže ISIL. Nepunih dva odsto ispitanika izjavilo je da zna za postojanje takvih sajtova. Naredna dva paragrafa teksta preuzeti su iz radnog materijala istraživača:

Od 12 ispitanika koji znaju za sajtove, samo nekolicina je dala neki odgovor kad su pitani koji su to sajtovi. Jedan od učesnika je naveo sajt Mračnjak, jedan je naveo YouTube, dok je drugi naveo sve društvene mreže. Ispitanici su za ove sajtove saznali istraživanjem preko Fejsbuka i putem interneta. Upitani za broj poseta, odnosno koliko često posećuju te sajtove i da li u njih imaju poverenja, sedam ispitanika te sajtove retko posećuje, dok njih petoro nikad nije posetilo nijedan od tih sajtova. Samo dva ispitanika imaju poverenja u informacije koje se nalaze na tim sajtovima, dok ostali nemaju.

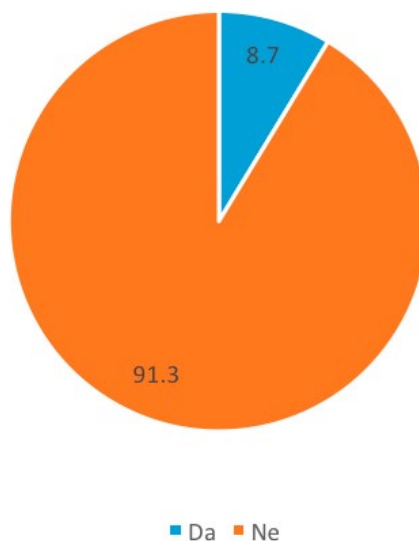
Samo 10 ispitanika čulo je za grupe na društvenim mrežama koje pozivaju na pridruženje ISIL, a od njih je samo dvoje navelo imena grupa „Terorizam“ i „Islamska država“. Slična situacija je i kod pitanja koje se odnosi na osobe koje pozivaju da se pridruže ISIL. Njih 13 potvrdno je odgovorilo na pitanje o tome, da li znaju osobu koja poziva druge da se pridruže ISIL, od tih 13 njih šest je dalo odgovor na pitanje – ko su te osobe. Dva ispitanika odgovorila su da tih osoba ima više, dva, da su te osobe njihovi sugrađani, to jest poznanici, jedna da ne zna lično ko su te osobe, a jedan da je znao, ali da su te osobe poginule na ratištu. Dakle, ako je verovati odgovorima ispitanika, samo dva odsto od ukupnog broja veruje u sadržaje mobilizatorskih sajtova za ISIL.

Na pitanje **da li znaju verske grupe ili organizacije koje propagiraju ekstremne stavove**, dobijeni su sledeći odgovori:

Na pitanje koje su to grupe, šest (jedan odsto) od ukupnog broja ispitanika je navelo Furkana, pet, ISIL, a četiri, vebabije, dok su se ostali odgovorili pojavljivali samo po jednom (odgovori poput: fanatici koji su van islamske zajednice, radikali, razni medžlisi, SPC, sve verske zajednice itd.) Zanimljivi su i odgovori: znam da postoji, jer tako kažu, ali pošto nemam Facebook, onda ne znam tačno; ili: ima ih više po Youtube kanalima: Ako je verovati ispitanicima, ISIL svoje pristalice regrutuje preko interneta; ovo može biti dobrim delom tačno, s obzirom da je omladina u Sandžaku veoma izolovana i atomizovana, lišena poverenja u bilo koga van porodice.

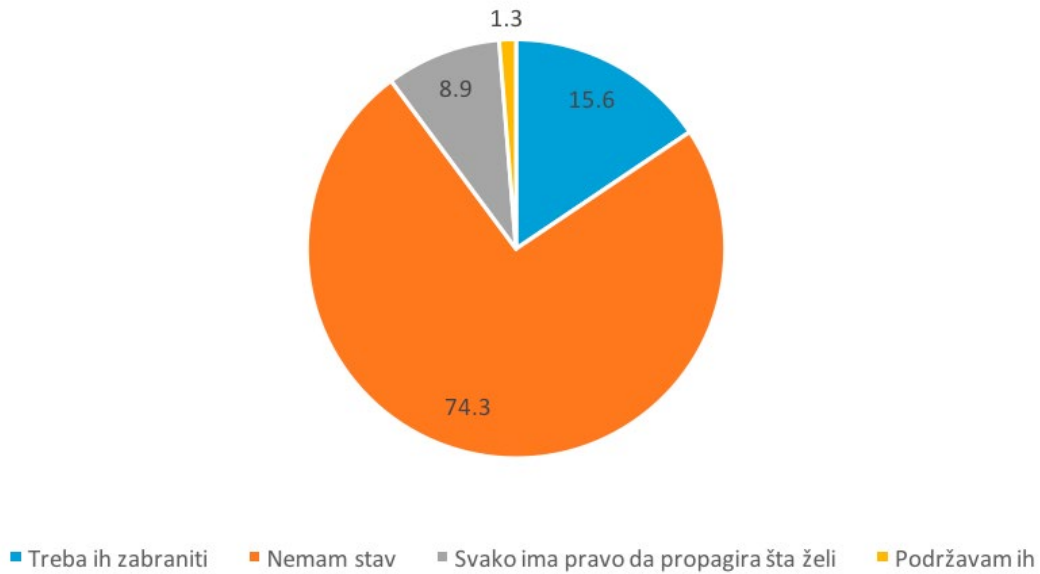
Na pitanje **da li poznaju verske grupe ili organizacije koje se bore protiv ekstremnih stavova**, dobijeni su sledeći grafički prikazani odgovori:

Upitani koje su to organizacije, ispitanici su davali ovakve odgovore: bore se verske zajednice (crkva, džamije); efendije pozivaju na mir; hodže, imam, džemat; islamska zajednica; NVO Svetionik; Put sredine; Vehabijski pokret; većina NVO, itd.

Ispitivanje ove podteme produbljeno je postavljanjem pitanja: „Da li znate verske grupe /organizacije koje Islamska zajednica Srbije i Islamska zajednica u Srbiji ne priznaju?“ Nešto manje od 54 odsto ispitanika navelo je takve grupe, a pre svega: “Put sredine”, “Furkan”, “Vehabije”, “Ehli sunet vel džemat”, “Paradžemati”, “Rijaset”, itd. Upitani kakav je njihov stav prema tim grupama, ispitanici su dali odgovore čija je učestalost prikazana na sledećem grafikonu:

Kakav je tvoj stav prema verskim grupama ili organizacijama koje Islamska zajednica Srbije i Islamska zajednica u Srbiji ne priznaju?

Ovde nije reč samo o priznavanju verske tolerancije i prava na versko organizovanje van okvira "tradicionalne" (to jest privilegovane) verske zajednice koje država Srbija prepoznaje; s obzirom na karakter nekih od ovih grupa, odgovori na pitanje pokazuju meru stvarnog naginjanja ka islamskom ekstremizmu.

ZAKLJUČAK

Najvažniji nalaz istraživanja je, da je jedan, nipošto beznačajan deo omladine u Sandžaku potencijalno ili čak aktualno otvoren prema islamskom ekstremizmu. Čak petina ispitanica i ispitanika smatra da je opravdano svoju veru braniti nasiljem. Jedva da treba podsetiti da se gotovo svako društveno rašireno nasilje, po pravilu obrazlaže defanzivnim, odbrambenim razlozima. Svaki deseti od respondenata misli da je opravdano ići u drugu zemlju da bi se branio islam.

Pogledajmo malo detaljnije one koji zagovaraju ekstremizam. Na pitanje, „Da li je opravdano nasiljem braniti svoju veru?“ potvrdno je odgovorila petina respondenata. Među njima je, u jednom polno gotovo ujednačenom uzorku, 64 odsto muškaraca i 36 odsto devojaka. Među onima sa završenom osnovnom školom kao najvišom takvih je 21 odsto; među onima koji su završili srednju školu, odgovarajuća procentna brojka je 19; među respondentima koji su završili fakultet nasilje opravdava njih 12 odsto. Među neoženjenima, nasilje pri odbrani vere opravdava 21 odsto, u poređenju sa 11 odsto oženjenih, odnosno udatih. Nezaposlenost ne utiče na odnos prema verski obrazloženom nasilju, ali ekonomski položaj utiče: među onima koji nemaju dovoljno novca ni za hranu, njih 25 odsto opravdava nasilje; među onima koji imaju novca za hranu, ali ne i za kupovinu odeće, odgovarajuća procentna brojka je 28, u poređenju sa 20 odsto u celom uzorku.

Stvar, bar donekle slično stoji i kad se detaljnije analiziraju odgovori respondenata na pitanje „Da li mislite da je opravdano ići u drugu zemlju da bi se ratovalo?“. Među onima koji daju potvrdan odgovor nalazi se 68 odsto muškaraca i 32 odsto devojaka i žena. No, posmatrano prema obrazovanju respondenata, ne uočavaju se veće razlike. Oženjeni i udate čine samo tri odsto onih koji daju potvrdan odgovor na ovo pitanje, dok ih je u celom uzorku 10 odsto. Učenici, odnosno najmlađi ispitanici omladinci, ovde su prezastupljeni (njih 13 odsto odgovara potvrdno), što je praktično, posebno značajno. U odgovoru na ovo pitanje, finansijska situacija ne igra ulogu.

Mlade Sandžaklije islamske veroispovesti više su muslimani nego što su Bošnjaci. Nalazi istraživanja to su potvrdili. Sonja Biserko to objašnjava sledećim razlogom: „Značaj Islamske zajednice za Bošnjake je izraz potrebe za religijom koja doprinosi jačanju vlastitog identiteta i doprinosi integraciji društva. Potreba za jačanjem identiteta je i razumljiv

odgovor na dugogodišnju diskriminaciju i „nevidljivost“, kao i policijski teror, otmice i likvidacije tokom rata u Bosni. Islamska zajednica je takode, ključna identitetska matrica za bošnjačku zajednicu u odsustvu drugih institucija. Zbog toga je i bila na udaru Beograda i beogradskih „službi“, sa ciljem da se temeljno destabilizuje. To je dovelo do cepanja islamske zajednice i podizanje tenzije unutar bošnjačke zajednice što može, ako bude potrebno, da se brzo pretvori u kriznu tačku” (Biserko, 2010:8).

Ako većina mladih Sandžaklija sebe vidi pre kao muslimane nego kao Bošnjake, ovom samorazumevanju korespondira i to kako njih vide omladinci iz drugih krajeva Srbije. Kad je Marija Radoman 2011. godine ispitivala stav mladih omladinaca iz Beograda, Novog Sada, Kruševca, Zrenjanina, Niša i Novog Pazara prema tradicionalizmu, homofobiji i etničkim stereotipima, Bošnjaci su prošli bolje od muslimana. Prema njenim rečima, “vidi (se) da su najveći nacionalni neprijatelji Albanci (21,2 odsto), zatim Hrvati (15 odsto), Romi (12,3 odsto) i Amerikanci (9,8 odsto)(...) Mora se zapaziti da Bošnjaci nisu birani u tolikom procentu odgovora, iako bi se to očekivalo s obzirom na jaku antikampanju prema Sandžaku. Ali, to se da objasniti izborom nacionalnog imena – mladi nisu informisani i još uvek nisu navikli na naziv muslimanske manjine kao bošnjačke, pa se često «Bošnjaci» ne prepoznaju kao «Muslimani». A da to jesu, pokazuju odgovori na pitanje «Neko drugi» gde su najčešći odgovori bili: Muslimani” (Radoman, 2011:44).

Gotova potpuna impregniranost svešću koja se doživljava kao islamska, praćena je ogromnom merom društvene izolacije i atomizacije omladinki i omladinaca u Sandžaku. Videlo se da većina njih nema poverenja ni u prijatelje ni u komšije, što znači da nema prijatelje. Predstavnik Kancelarije za mlade iz Prijepolja Admir Veljović dobro je, na skupu u organizaciji Helsinškog odbora, prepoznao problem: “Kancelarija za mlade u Prijepolju je – kako samo ime kaže – kancelarija koja zapravo obavlja određenu servisnu funkciju za mlade ljude. Dakle, ona odgovara na njihove potrebe i kreira programe i instrumente. To što radimo, to su mehanizmi podrške – ako zamislimo mladog čoveka koji je krenuo prema ambisu. to je onda neko realno stanje koje smo mi svi zatekli. Ali, cela ova linija koja se sastoji iz malih procesa zapravo je usmerena ka tome da mi zgrabimo tog mladog čoveka i da ga uverimo da ima šanse, da postoje mogućnosti, postoje informacije, postoje razlozi zašto ti treba da se razvijaš u svojoj zajednici. Delujemo, znači, ka tom mladom čoveku, jednom čoveku, da njega zaustavimo, da kažemo da je njegov put ovde i

da on treba da se razvija u svojoj zajednici“ (Veljović, 2010:63). Ivan Kuzminović je istom prilikom primetio da su strukturalni činoci u ostatku Srbije veoma slični onima koji deluju u Sandžaku: “Prema poslednjem istraživanju koje su radile naše kolege s Ekonomskog fakulteta u Beogradu, dve trećine mladih ljudi u Srbiji pati od istih problema kao i vi ovde, a to je nedostatak dobrog obrazovnog sistema, nemogućnost zapošljavanja i te dve trećine mladih ljudi želi da napusti Srbiju. Dakle, to je jedan trend koji traje već 20 godina i taj trend je operacionalizovan utoliko što je 100.000 do 150.000 mladih ljudi tokom poslednjih 20 godina otišlo iz Srbije i to najboljih mladih ljudi najobrazovanijih, najvrednijih” (Kuzminović, 2010:68).

Postoji nekoliko nivoa preko kojih bi se mogao organizovati pristup problemu prihvatanja islamskog ekstremizma, za koji je istraživanje pokazalo da je blizak jednom delu omladine u Sandžaku. Jedan pristup podrazumeva angažman same omladine, takva kakva je i kakva može da bude; drugi bi podrazumevao šire uključivanje civilnog društva Srbije; treći podrazumeva strukturalni pristup koji zahteva široko državno planiranje.

Kad je reč o prvom pristupu, Jelena Veljić je svojevremeno ponudila neka rešenja: “Ono što je bila poenta mog izlaganja je sledeće: mi često – kada hoćemo da se bavimo nekom temom, hoćemo da se uključimo u neku državnu strukturu – to može da funkcioniše savršeno, ali nekada se dešava, možda i češće, da to ne ide baš tako. Hoćemo da se uključimo u neku nevladinu organizaciju, napravimo studentsku organizaciju, omladinsku, to sve može da ide lakše ili teže, često, kad hoćemo da se bavimo nekim problemom mi gledamo koji su to donatori koji će da finansiraju takve stvari, pa onda gledamo ipak da prilagodimo program nekim njihovim zahtevima da tu ne dođe do neke konfrontacije, da ne izgubimo sredstva itd. Zarad toga da mi svi živimo bolje možemo da se koncentrišemo i na neke manje stvari koje nekim ljudima deluju obično ili nerelevantno, koje ne prave neke velike promene, ne donose neke nacionalne planove ili rešenja na nivou zemlje, ali utiču na poboljšanje života ljudi direktno oko nas, koliko god da ih je malo i da će već nekad, u nekom trenutku možda to biti interesantno, pa će se to možda i finansijski isplatiti; ali, ono što je važno je to da će se isplatiti u smislu da će promeniti živote svih nas i naučiće nas nešto, steći ćemo neko iskustvo koje ne bismo stekli na drugi način.” (Veljić, 2010:67–68).

Jelena Veljić, ne samo što je sugerisala samoorganizovanje, nego je ukazala i na inherentno ograničenje drugog pristupa: veće uloge civilnog društva na suzbijanju islamskog ekstremizma u Sandžaku. Donatori imaju svoje zahteve; ako oni smatraju da islamski ekstremizam, protivno utvrđenom činjeničnom stanju, ne postoji u Sandžaku, ili da je njegov uticaj minimalan, nastojanje da se oni razuvere suočavanjem sa činjenicama, može, mada nužno ne mora, da bude uzaludan. Međunarodne organizacije imaju dovoljno problema u drugim delovima široko shvaćene Evrope; razumljivo je da one po logici vlastitog funkcionisanja ne žele da se suoče sa problemima na drugim mestima dok, odnosno ako, ti problemi ne eskaliraju.

Treći pristup, državno planiranje razvoja Sandžaka, nerealan je. Srbija van Beograda i Novog Sada, gradova gde se nalaze sedišta centralnih i regionalnih organa uprave, zanemarena je. To važi za Sandžak, kao i za Južnu, Istočnu i Zapadnu Srbiju. Državne vlasti se boje samo centara gde postoji koncentracija resursa koja može da ih ugrozi. Njihova relativno trajna politika sklapanja saveza sa vođama nacionalnih manjina možda nije dopadljiva, ali je razumljiva, posmatrana iz naznačene perspektive. Druga je stvar što ona stvarne probleme gura pod tepih i ne umanjuje u većoj meri mogućnost njihovog eskaliranja u eventualno izmenjenim, nipošto nemogućim okolnostima.

Još samo jednu reč o mogućim akcijama civilnog društva. Omladina iz Sandžaka ne veruje uglavnom nikom osim članovima svojih porodica. Ni političarima, ni verskim velikodostojnicima, ni komšijama iste narodnosti i vere, ni vršnjacima. Sistemski, porodični pristup delovanja nameće se kao pravac daljih akcija.

LITERATURA

- Belanger, S., Pinard, M., 1991, Ethnic movements and the competition model: some missing links, *American Sociological Review*, Vol 56, no.4, pp. 446–457
- Biserko, Sonja, 2010, Sandžak: radikalizacija ili saradnja, u: Biserko, S., (ur) *Sandžak i evropska perspektiva*; Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
- Biserko, Sonja, (ur), 2014, *Ekstremizam kako prepoznati društveno zlo*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
- Hechter, M., 1978, Group Formation and the Cultural Division of Labor, *American Journal of Sociology*, Vol. 84, No. 2, pp. 293–318
- Gouldner, Alvin W., 1980, *Za sociologiju*, Zagreb: Globus
- Ilić, V., (2000), Middle generation might change the predominant anti-Western sentiment, in: Ilić, V., Inić, S., Boarov, D., *Potential for Changes*, Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia
- Ilić, Vladimir, 2013, Viđenje poželjnog načina organizacije političkog života, u: J. Jelinčić, S. Ilić, (ur.) *Politički ekstremizam u cyber prostoru Srbije*, Zrenjanin: Centar za razvoj civilnog društva
- Ilić, Vladimir i Slobodan Cvejić, *Nacionalizam u Vojvodini*, Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka Žarko Zrenjanin
- Kuzminović, Ivan, 2010, Bez naslova, u: Biserko, S., (ur) *Sandžak i evropska perspektiva*; Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
- Radoman, Marija, 2011, *Stavovi i vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
- Ragin, Charles (1989/1987). *The Comparative Method. Moving Beyond Quantitative and Qualitative Strategies*. Berkeley: University of California Press
- Kladničanin, Fahrudin, 2013, Vehabije u sajber prostoru Srbije, u: J. Jelinčić, S. Ilić, (ur.) *Politički ekstremizam u cyber prostoru Srbije*, Zrenjanin: Centar za razvoj civilnog društva
- Kinsey, Alfred, 1948, *Sexual Behavior in the Human Male*, Philadelphia: W.B. Saunders
- Kinsey, Alfred, 1953, *Sexual Behavior in the Human Female*, Philadelphia: W.B. Saunders
- Veljić, Jelena, 2010, Politika samoorganizovanja, u: Biserko, S., (ur) *Sandžak i evropska perspektiva*; Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
- Veljović, Admir, 2010, Mladi o mladima i za mlade, u: Biserko, S., (ur) *Sandžak i evropska perspektiva*; Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji